

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНДЕГИ КАРАТМА СӨЗДӨРДҮН ГРАММАТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Бул макалада азыркы кыргыз адабий тилиндеги каратма сөздөрдүн грамматикалык табияты жөнүндө сөз болот. Ошондуктан бул макаланы окуу процессинде, кыргыз тилинин структуралык маселелерине байланыштуу лекцияларга, семинарларга жана атайын курстарга кеңири пайдаланса болот. Мындан тышкары каратма сөзгө байланыштуу маселелерди камтыган окуу китептерин, окуу куралдарын түзүүдө көмөк көрсөтөрү шексиз.

Каратма сөздөр – коомдук турмушта адамдардын ар кандай объектиге кайрылуу мамилесин билдирүүдө колдонулуучу тилдик каражаттардын бири.

Кыргыз тилиндеги каратма сөздөр тектеш тилдердеги каратма сөздөргө лексикалык, семантикалык маанилери, составы, сүйлөмдө алган орду, интонациясы жагынан белгилүү даражада окшош, анткени тектеш тилдердин грамматикалык түзүлүштөрү жакын экендиги илимде белгилүү. Ал эми кыргыз тилиндеги каратма сөздөрдүн түзүлүшү тектеш эмес тилдердеги каратма сөздөрдүн түзүлүшүнөн айырмалуу экендиги байкалат. Мисалы, орус тилиндеги айрым сөз тизмектери атооч жөндөмдө болбостон эле каратма сөздүн милдетин аткарсан, кыргыз тилинде мындай учурлар кездешпейт. Кыргыз тилинде жеке сөздөн же ажырагыс сөз тизмектеринен уюшулган каратма сөздөр (алардын өзөгү) атооч жөндөмөсүндө колдонулат.

Каратма сөздүн кыргыз тил илиминде изилдениши жалпы түркологиялык иликтөөлөрдүн деңгээлине жете алган эмес. Ал жөнүндө академиялык жана жогорку окуу жайларынын баяндама грамматикаларында, айрым макалаларда гана чектелүү маалымат берилген. Ошондо да каратма сөздүн жалпы сүйлөмгө, тигил же бул сүйлөм мүчөлөрүнө болгон карым-катышы, сүйлөм тутумундагы семантикасы, каратма сөздөгү логикалык басым, интонациялык өзгөчөлүктөрү, стилистикалык каражат катары колдонулуш мүмкүнчүлүктөрү ж.б. жөнүндө өтө эле берилген. Атайы терең илимий иликтөө болбогондуктан, кыргыз тилинин грамматикаларында мындай маалыматтар албетте болууга тийиш.

Каратма сөз сүйлөм мүчөлөрүнө грамматикалык тышкы формасы жагынан (жөндөмө боюнча) окшош келип, алардын бирине тендеш катары айтылган менен, негизинен, өзгөчө интонация аркылуу сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн обочолонуп, атайы болуп айтылса да, алар менен логикалык байланышта колдонулат.

Каратма сөздөр пикир алышуу процессинде маектешкен экинчи тараптын (угуучунун) көңүлүн белгилүү бир максатта айтылып жаткан ой-пикирге, кээде атайы өзүнө буруу талабына байланыштуу пайдаланат.

Каратма сөздөр лексикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча көбүнчө адамдарга, адамдан башка жандуу заттарга, ошондой эле жансыз нерселерге, абстракттуу түшүнүктөргө, жаратылыш кубулуштарына, географиялык аттарга багышталып айтыла берет. Ошентип, каратма сөздүн лексикалык-морфологиялык базасы абдан кеңири. Бул сөздөр каратма сөздүн милдетин аткарганда, жогоруда эскертилгендей, атооч жөндөмөдө колдонулат. Демек кыргыз тилиндеги каратма сөздөрдүн сүйлөм тутумундагы грамматикалык формасы-атооч жөндөмөсү болуп эсептелет. Грамматикалык ушул эле форма каратма сөздүк милдет аткарган субстанцияланган сөздөрдө сакталат.

1. О, *эстүүлөр*, хазрети алтын тагына келип, көңүлү бир жагынан жайланса да, бир жагынан эл тагдырына көз сала үмүттөнүп турган кези (Т.К.).

2. Ой, *төртүнчү*, сени шилинден муздап өлтүрсөк да, козунун кунундай кун бербейбиз (К.Ж.).

Каратма сөздүн лексикалык-семантикалык маанилерин толук, жеткиликтүү берүү ыкмалары ар турдүү. Айрым учурларда анын толук жүзү өзүнө гана тиешелүү кошумча тактоочу бөлүгү аркылуу чечмеленет, түшүндүрүлөт (обочолонгон түшүндүрмө мүчө сыяктуу эле).

1. Балдарым, *биздин өмүрдү улантуучу жаштар!* Мен бул заманга ыраазымын! (А.Т.).

Адамдар, *дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар*, силерге эмне керек - жерби? (Ч.А.)

Каратма сөздөр грамматикалык түзүлүшү боюнча бирдей эмес сүйлөмдүн кадыресе мүчөлөрү сыяктуу эле жонокөй, татаал, тутумдаш түзүлүштө жана бир өңчөй түрүндө кездешет.

1. *Иничектерим!* Биз үчүн, элиңер, жериңер үчүн душмандан өч ала жүргүлө! (К.Б.).

2. Ай *кыз-келиндер*, жүргүлө, силерди окутканы калаадан кызыл маалим келиптир (Ч.А.).

3. О, *бардык жактан менин күлгүн өмүрүмдү эске салган менин асыл көлүм!* өмүр бою тынбай эмгектенсем да сенин мага бергениңдин өтөөсүнө чыга алар бекемин?

4. Айтчы, билгич, айт философ, билерман,

Мурун турмуш ушуга окшош кең беле?

Каратма сөздүн сүйлөмдө туруктуу орду жок. Ал сүйлөмдүн эң башталышында да, ортосуна да, акыры бүткөн чегинде да жайгашат. Сүйлөмдөн башталышынан орун алуу кийинки эки учурга караганда жышыраак колдонулат да, ал кыргыз тилинде каратма сөздүн көбүрөөк кондүм болгон орду экендиги байкалат.

Каратма сөз сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө караганда интонацияга өтө эле бай. Бул анын мүнөздүү белгилеринин бири. Кыргыз тилиндеги каратма сөздөр чакырык интонациясы, киришүү интонациясы, жай, кабарлоочу интонация, өтө күчтүү психологиялык мүнөздөгү интонация жана кошумча таңдануу, сестенүү, чочулоо ж.б. интонациянын коштоосу менен айтылат. Интонациянын жардамы менен, же тилдик кошумча каражаттар менен жабдуу аркылуу бир эле каратма сөзгө кошумча бир нече маани берүүгө болот.

Салыштырыңыз:

Ата, сиз биздин үй-бүлөнүн бактысысыз (ыраазылык маанисинде жай интонация аркылуу айтылган).

2.. *А-та-аа*, кайдасың!? (чакырык интонациясы түз мааниде айтылган).

3. *Ата, ата дейм!* үй-бүлөгө бейкүнөө бүлүк салганды качан коесун! (нааразылык эмоциясы күчтүү интонация менен коштолгон).

4. *Атаке (атакебай)*, дайым биздин ыркыбыздан чыкпайсың (ыраазылык, эркелетүү мааниси менен бирге берилген. Бул да жай интонация аркылуу айтылган).

5. *Ай, атасы*, балдардын окуусуна көз сал (бул сүйлөм эне тарабынан айтылган. Бул каратма сөздө каймана мааниде эркелетүү, буйрук мааниси менен бирге берилген).

Ошентип, кептин айтылуу максатына, түрдүү жагдайына, айтуучунун абалына, шартына, мүнөзүнө жана кандай интонациянын коштоосу менен айтылышына, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна, кошумча модалдык маанилерине жараша каратма сөздүн семантикасы өзгөрмөлүү болору байкалат.

Грамматикалык жактан каратма сөздөр сүйлөм тутумундагы башка сөздөр менен логикалык жактан байланышып турат да интонация аркылуу обочолонуп, бөлүнүп турганы менен өзү катышкан сүйлөмдүн жалпы мазмунуна энчилеш болуп, сүйлөм тутумунан ажырабай айтылат. Эгерде каратма сөздү сүйлөм тутумунан чыгарып таштаса, анда сүйлөмдөгү ойдун дареги гана белгисиз болбостон, маектешүү кебинин табияты да бузулат.

Салыштырыңыз:

1. *Кымбаттуу мекеним*, мага ата-энемден, сенден, эжемден ардактуу да, ыйык да эч нерсе жок.

Мага ата-энемден, сенден, элимден ардактуу да, ыйык да эч нерсе жок..

Экинчи сүйлөмдө сенден деген ким же эмне экендиги белгисиз болгондуктан, сүйлөмдүн жалпы мазмунунда кемигендик, толук эместик көрүшүп турат.

Ошентип, каратма сөз да сүйлөмдүн зарыл элементи, пикир алмашуунун тилдик керектүү каражаты экендиги ачык байкалат.

Каратма сөз сүйлөмдө кайталанып да айтылат. Кайталоо да белгилүү бир максатка негизделет. Бирок бардык эле каратма сөздөр кайталануу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло бербейт. Байкоого караганда, көбүнчө жөнөкөй түзүлүштөгү каратма сөздөр кайталанып айтылат. Кайталануу аркылуу анын мааниси күчөтүлөт, кепке көркөмдүк түс берет.

1. *Толгонай, байкуш Толгонайым*, алдагы калтандаган башыңды ошондо боз кыроо чалбадыбы (Ч.А.).

2. *Апаке*, мен сенин кандай киши экениңди билбесем, бул катты жазбайт болчумун, ак сүтүндөн айланайын апакем! (Ч.А.).

Изилдөөлөр көрсөткөндөй каратма сөздөр көркөм адабий чыгармалардын бардыгында тең бирдей даражада колдонулбайт. Ал айрыкча драмалык чыгармаларда, интермедияларда, тамсилдерде жана лирикалык ырларда көп кездешет жана бул жанрдагы чыгармалар үчүн лексикалык да, синтаксистик да көркөм сөз каражаттарынын бири болуп саналат. Сөз чеберлери (жазуучулар) өз чыгармаларында каратма сөздү колдонгондо, анын семантикалык өзгөчөлүгүн талдап, образдын мүнөзүн, жүзүн, оң же терс сапаттарын ачууда пайдаланышат.

Сайрачы, акын булбул, кубулжугуп,

Добушунду түрлөндүрчү, миң кубултуп (К.Т.).

Эргеш: - О, эчки сакал! Мага каалаганың ушулбу?

Саламат: - А мага каалаганың ушулбу? Мага эрегишпе! Тим эле Оляга айтып, түз эле Маскөөгө жаздырам, *кемпай!* (М.Т.).

Бали, *каркыраларым!* Мен кайсы элдемин? Кандай жердемин? Деги мен көрүп тургандар эки аяктуу кишилерби?

Жыйынтыктап айтканда, каратма сөздүн грамматикалык жалпы табияты анын оозеки жана жазуу кебинде колдонулуш максатынын, стилистикалык милдетинин, сүйлөмдүн модалдык категориясы менен органикалык байланышынын, ушул негизде лексикалык-семантикалык маанилеринин бардык учурда өзүнө гана мүнөздүү өзгөчө интонациясынын бирге алынган суммасынын негизинде аныкталат.

АДАБИЯТТАР

1. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах. - М.: 1975.
2. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. - Казань: 1963.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - Казань: 1963.
4. Севортян Э. В. К проблеме частей речи в тюркских языках. - М.: 1955.
5. Усманов С. Узбек тилида ундавлар. - Ташкент: 1953.
6. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. - М.: 1959.
7. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке. // Русская речь. - Л.: 1928.
8. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. - Ч.1. — Фрунзе: 1959.